

İslamî epistemoloji üzerine

1. Giriş

Kur'an-ı kerîm üzerine, nazil olduğu dönemden beri birçok yönde araştırmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Kitab'ın edebî ifade, belâgat, anlatım ve ifade tutarlılığı (mantikî tutarlılık), ontolojik tutarlılık (yani sistematik gözleme dayanan çeşitli bilimsel bilgilerle en azından büyük ölçüde tutarlı olması), ve hatta bazı matematik özellik-

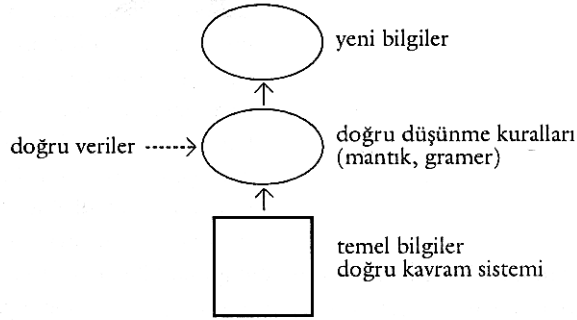
leri açısından birçok araştırmaya konu olduğunu biliyoruz. Bu araştırmalara yakında Kitab'ı malumat (enformasyon) teorisi açısından inceleyen çalışmaların da ekleneceğini söyleyebiliriz. Gerçekten de bu açıdan incelendiğinde Kur'an hakkında ilk göze çarpan özellik, onun ihtiva ettiği kelimelerin çeşitliliği ve sayısı bakımından hacmine göre -içindeki ifade tekrarlarına rağmen- son derece fazla bilgi ihtiva etmesidir. Daha da dikkat çekici olan husus, Kitab'ın ihtiva ettiği bu bilgilerin insan için de son derece önemli türden, yani insanın ölümü ve hayatı ile ilgili bilgiler olmasıdır.

Enformasyon teorisi açısından Kitap özetle: 1) hem çok fazla bilgi ihtiva etmektedir, 2) hem de insan için son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Yeryüzünde bu özelliklere sahip pek az kitap bulunduğunu, ve Kur'an'ın da bunlar arasında kıyaslanamayacak kadar üstün bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kitap hakkında dikkati çeken en önemli hususlardan biri de ihtiva ettiği çok fazla bilginin kendi içinde tutarlı olmasıdır. İlk bakışta tutarsız gibi görünebilecek ifadelerin bile, dikkatle incelendiğinde son derece hassas bir tutarlılık içinde olduğu görülmektedir. Ancak bu tutarlılığı görebilmek için Kur'an'ın ayetleri içinde yer alan kelimelerin kavramsal olarak birbirlerine nasıl bağlı olduğunu anlayabilmek, yani Kitab'ın kelimeleri arasındaki kavramsal yapıyı anlamak gerekiyor. Bu da bu kelimelerin grammerlerinin çok dikkatli bir şekilde araştırılmasını gerektiriyor.

Öte yandan, böyle bir kitabın sadece çok fazla bilgi ihtiva etmesi, bu bilgilerin kendi içinde tutarlı olması, ve bunların insan için çok önemli bilgiler olması yeterli değildir. Onun ihtiva ettiği bilgilerin, aynı zamanda gerçeklik ile sıkı ve doğru bir bağlantı içinde olması, yani ifade ettiği her noktada ger-

çeklikle çalışıyor olması gerekmektedir. İşte Kur'an-ı kerim'i diğer dinlerin kitaplarından, birtakım ideolojik ve metafizik teorilerden, şair ve kahinlerin sözlerinden ayıran özellikler bunlardır.

Dikkat edilirse buraya kadar söylediklerimiz iki önemli kavram etrafında dönmektedir: Bilgi ve gerçeklik. Epistemoloji, bilgiyi tanımlayan, onun kaynağını ve kategorilerini, ve geçerlilik sınırlarını araştıran felsefi bir teori olarak tarif edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında "İslamî epistemoloji" sözü acaba ne anlama gelebilir? Bilginin İslamî tanımından, yine bu açıdan onun kaynağından, kategorilerinden ve sınırlamalarından bahsetmemiz ne derece yerinde olur? Ayrıca buradaki "İslamî" kelimesinden ne anlamalıyız? Neye göre "İslamî"? Bazı müslüman düşünürlere göre mi? Kur'an'a göre mi? Eğer Kur'an'a göre denecek olursa kimin anladığı şekilde?

Şekil 1. Güvenilir, yeni bilgilere ulaşma.

Yine dikkat edilirse, böyle basit gibi görünen bir isim tamlamasının gerisinde bir yığın kavramsal (=felsefi) problemin yatmakta olduğu görülmektedir. Acaba bu kavramsal problemler nereden kaynaklanmaktadır, ve bunların içinden nasıl çıkılabilir?

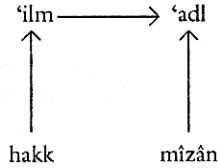
2. Bilginin Tanımı

Gerek felsefi gerekse nazarî (teorik) konularda düşünürken doğru sonuçlara ulaşabilmek için her şeyden önce doğru bir kavram sistemine ihtiyaç vardır. Buna ilaveten bu kavram sistemi içinde ifade edilmiş olan güvenilir bir bilgi temeline gerek vardır. Doğru düşünme kuralları bizi ancak doğru kavramlarla ifade edilmiş bilgi ve veriler üzerine uygulandığında doğru sonuçlara ulaştırabilir. Şekil 1 bu söylediklerimizi özetlemektedir.

Denilebilir ki, İslam düşüncesinde, yani İslam'ın temel kaynaklarını ve kavram sistemini esas alan düşüncede, bilim felsefesi, zihin felsefesi ve siyasi felsefe açısından en önemli kavramlar *hakk* (=gerçeklik), *ilm* (=bilgi), *adl* (=adalet) ve *mizân* (=dinamik denge, nizam) kavramlarıdır. Aslında İslam düşüncesinde batı düşüncesindeki bilim ve zihin felsefeleri ve siyasi felsefe arasında olduğu gibi derin boşluk veya kopukluk yoktur. Batı düşüncesini oluşturan kaynaklar göz önüne alındığında onun Eski Yunan, Roma, Hiris-

tiyanlık ve İslam düşüncelerinin kısmî bir karışımı olduğu görülecektir. Eski Yunan düşünce geleneği ona soyut düşünmeyi, Roma hukuk kavramlarını, Hıristiyanlık metafizik kavramlarını, Klasik dönem İslam düşüncesi de matematik esaslı, deney, gözlem ve ölçmeye dayanan bilimsel araştırma ve düşünme yeteneğini kazandırmıştır.

Batı düşüncesinde bu üç felsefi alandaki kopuklukların Batı medeniyetinin bilim-teknoloji ve çevre, insan ve toplum, ve insan ve siyaset anlayışları arasındaki ciddi tutarsızlıklarda görmek mümkündür. Buna karşı burada hemen şu tesbiti yapmamız gerekiyor: Bu gün halkı müslüman olan ülkelerdeki bilim, insan ve siyaset ilişkileri (?) İslam düşüncesiyle alakası olmayan, hatta bir sistem bile sayılamayacak olan bir düşüncesizliğin eseridir.

Şekil 2. Gerçeklik, bilgi, adalet ve nizam kavramları arasındaki bağlar.

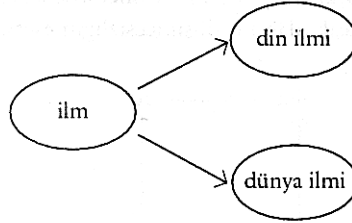
İslam düşüncesini, İslam'ın temel kaynaklarını, ve özellikle de Kur'ân-ı kerîm'i ve onun kavramlar örgüsünü esas alan düşünce olarak tanımlıyoruz. Bu açıdan baktığımızda birbirinden ayrı gibi görünen üç felsefi alanın İslam düşüncesinde birbirinden ayrılmaz bağlarla bütünleştiğini görüyoruz. Bu söylediklerimizi daha iyi anlayabilmek için *emr* kavramının gramerine bakmamız yeterli olacaktır. İslam düşüncesinde bu kavram hem zihin felsefesinin, hem bilim felsefesinin ve hem de siyasî felsefenin temel kavramı olarak karşımıza çıkıyor. Aynı şekilde *'ilm*, *'akl* ve *nefs* kelimeleri de hem birey (ferd) ve hem de toplum (kavm-ulus) için kullanılabilir.

Tekrar İslam düşüncesinde *hakk* (=gerçeklik), *'ilm* (=bilgi), *'adl* (=adalet) ve *mizân* (=dinamik denge, nizam) kavramlarına dönecek olursak, bu dört kavramın birbirine son derece bağlı kavramlar olduğunu söyleyebiliriz. Hatta bunların tanımlarını birbirine bağlı olarak yapmamız bile mümkündür. Mesela bilgiyi gerçekliğin ifadesi olarak tanımlayabiliriz. Gerçekliği ise emr kavramına bağlı olarak tanımlamamız mümkündür. Yukarıdaki bilgi tanımına göre, gerçekliği yansıtmayan ifadeler bilgi diyemiyoruz. Buna göre bir ifade doğru ise, yani gerçekliği yansıtıyor ise bilgidir, aksi halde bilgi değildir. Dikkat edilirse bu tanım, "doğru bilgi" ve "yanlış bilgi" terimlerini anlamsız kılmaktadır. Nitekim Kur'an'da ilm kelimesinin geçtiği ayetlerde de doğru bilgi, yanlış bilgi terimlerine yer verilmemektedir. Bunun yerine "bilgisi var", "bilgisi yok" ve "bilgisi az" ifadeleri geçmektedir. Bu ifadelerde insanların, gerçekliğin ilgili kısımlarını ne derece yeterli kavrayabilmiş oldukları belirtilmektedir.

Gerçekliğin çeşitli soyutluk düzeyleri olduğunu kabul edebiliriz. En somut

gerçekler hal ifadeleri ile ifade edilenlerdir. Teorik ve formel ifadeler daha soyut gerçekleri yansıtır. Bir ifadenin soyutluk düzeyi ise onun ilgili olduğu olguların çeşitliliğine ve sayısına bağlıdır.

Gerçeklik ve bilgi arasındaki sosyal ilişki hususunda şunu söyleyebiliriz: Gerçekliğe (=hakka) değer verilmeyen toplumlarda bilgi barınmaz. Böyle toplumlarda bilgi birikiminin göstergesi olan kütüphaneler ve bilgi merkezleri gelişemez veya vazife göremez. Gerçekliği ihmal eden, ona değer vermemiş ve hatta onu örtmeye çalışan toplumlar sonunda ona daha fazla değer veren toplumlar tarafından yönetilmeye veya yutulmaya mahkumdurlar.

Şekil 3. 'İlm kavramının bölünmesi

Öte yandan, bilgili insan veya bilgili toplum olma çabalarının başarılı olabilmesi için mutlaka bilgi ve gerçeklik arasındaki ilişkinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bilgi kazanmanın amacı eğer gerçekliğe ulaşmak değil de sadece toplumda veya dünyada yer kapmak olursa, bu amaçla kazanılan birçok şeyin bilgi olmadığı sonunda acı bir şekilde ortaya çıkacaktır. Gerçeklik sevgisinden uzak bir bilgi edinme faaliyeti, pusulası bozuk ve Şeytan Adası'na doğru sürüklenen bir gemi gibi olmaya mahkumdur.

'İlm (=bilgi) ve siyasî bir kavram olan 'adl (=adalet) kavramları arasındaki ilişkiye gelince: İslam düşüncesinde bilgi adaletin tesis ve devamlılığı için vazgeçilemez bir gerek şarttır. İlme değer verilmeyen yerde adaletin işleyen bir müessese haline gelmesi mümkün değildir. Şekil 2 bu kavramlar arasındaki bağları özetlemektedir.

İslam düşüncesinde gerçeklik bir *bütün* olarak görülür. Bunun sonucu olarak, 'ilm kavramı da -gerçekliğin ifadesi olması dolayısıyla- bir bütün olarak görülmektedir. Kur'an'daki 'ilm (=bilgi) kavramının, Kelamcılarının M. 11. yüzyılda geliştirdikleri *din ilmi*, *dünya ilmi* ayrımı ile alakası yoktur. 'İlmu'd-dîn ve 'ilmu'd-dunyâ terimlerine altı Hadis kitabında da rastlanmamaktadır. İşte 'ilm kelimesinin yapay olarak din ilmi ve dünya ilmi şeklinde ikiye bölünmesi, aslında bölünmüş, parçalanmış bir gerçeklik (=hakk) anlayışından kaynaklanmaktadır. Gerçekliğin dinî ve dünyevî gerçeklik olarak bölünmesi Kelamcılarının hadîs, tefsîr, kelâm, fıkıh gibi konuları din ilmi olarak; matematik, fizik, kimya ve astronomi gibi ilimleri de dünya ilmi olarak nitelendirmelerine yol açmıştır. Bu bölünme sonunda müslümanların ilmin önemli bir kısmını ihmal ve hatta onu terk etmelerine yol açmıştır. İlmin ihmal ve terk edildiği yerde adaletin, ve dolayısıyla siyasî nizamın hakim olması mümkün ol-

madığı için müslümanlar giderek dünyada siyasi iradedden tamamen mahrum bir duruma düşmüşlerdir. Şekil 3 bu kavramsal bölünmeyi göstermektedir.

Buna bağlı diğer önemli bir husus da din ilmi, dünya ilmi ayırımının müslümanların zihninde laik (din-dünya ayırımını yapan) bir düşünceye kuvvetli bir zemin hazırlamış olmasıdır. Bu durumda müslümanların bir yandan zihni ve felsefi (kavramsal) planda din-dünya ayırımını benimseyip öte yandan siyasi planda buna şiddetle karşı çıkmaları bize son derece anlamsız gelmektedir. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz: Müslümanların toplumsal ve siyasi çelişkilerden kurtulabilmesi için önce bunların temelindeki kavramsal bozukluk ve çelişkilerden kurtulmaları gerekmektedir. Şekil 2'ye tekrar bir göz atacak olursak, gerçeklik kavramında bir bölünmenin ilim kavramında, ve oradan da adalet ve nizam kavramlarında nasıl parçalanmalara yol açacağını görebiliriz.

Dikkat edilirse buraya kadar bilginin tanımı üzerinde durduk, ve bunu yaparken de *'ilm* kavramının diğer bazı temel kavramlarla olan ilişkisini ön plana çıkardık. Bu yaklaşımın temelinde bizim, aslı Kur'an-ı kerim'e dayanan ve bağlantısız değil örgün bir lisan anlayışımız bulunmaktadır. Çeşitli metafizik felsefi yaklaşımlardaki bilgi tanımlarının fonksiyonel olamaması ve bu sebeple unutulup gitmesi bu tanımların doğru bir kavramsal yapıyı yansıtmamasındandır.

3. Bilginin Kaynağı

Bilginin kaynağı konusuna gelince: Bu alanda da İslam düşüncesi ile diğer düşünce akımları veya sistemleri (?) arasında temel yaklaşım farklılıkları bulunmaktadır. Ampiristler bilginin kaynağı olarak deney ve gözlemi, mantıksal pozitivistler duyu verilerini (sense-data), idealistler insan zihnini, materyalistler ise maddenin insan beyni veya zekası üzerine yansımaları kavramlarını esas almaktadırlar. Günümüz müslümanlarının bu konuda adeta kısmen idealist ve kısmen materyalist bir yaklaşımla akıl-nakil ve vahiy-gözlem kavram ikiliklerine dayanan bir anlayışa sahip olduklarını görüyoruz. Halbuki Kur'an'daki *hakk* (=gerçeklik) kavramı üzerine yapılacak bir inceleme gerçekliğin bir bütün olarak algılanması gerektiğini gösterecektir. Gerçeklik bir bütün olarak algılanınca, ilmin (=bilginin) ve onun kaynağının da bir bütün olarak algılanması gerektiği görülecektir. Bizim açımızdan "ilmin kaynağı nedir?" sorusunun cevabı Kur'an'daki *emr* kavramlarının gramerinde yatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ilmin kaynağı konusunda akıl-nakil ve vahiy-gözlem terimlerinin yanlış bir başlangıç noktası olduğu görülecektir. Çünkü Kur'an'da "... sonra göğü yedi semâ' olarak kazâ etti ve her bir semâyâ emrini vahyetti (*ve evhâ fî külli semâ'in emrahâ*)" (Fussilet 41/12) ayetinde ve emr ile ilgili diğer ayetlerde belirtildiği üzere, göklerdeki nizamın, yani fizik kanunları ile açıkladığımız nizamın temelinde *emr* (Allah'ın emri) kavramı yatmaktadır. (Buradaki emr kelimesini Türkçe'deki emir kelimesiyle karıştırılmaması gerekiyor.) İşin ilginç yanı Kur'an'da emr ile ilgili ayetlerde hem fiziksel nizamın, hem de Kur'an'ın kendisinin vahyedilmiş

emrler olduğunun belirtilmiş olmasıdır. Bu da demek oluyor ki, bize ulaşma şekli ne olursa olsun, bilginin kaynağı vahyedilmiş emrler ve/veya bunların etkileşimleri sonucu ortaya çıkan emrler olmaktadır.

Öte yandan, hem Kur'an'ın, hem de göklerdeki nizamı sağlayan "emr"lerin bir bilgi kaynağı olarak algılanması zihni bir faaliyeti gerektirmektedir. (Burada belki Hz. Peygamber'in Kur'an'ı algılamasını -ona doğrudan vahyedilmesi nedeniyle- hariç tutmak gerekiyor.) Bütün bunlardan da İslam düşüncesi açısından bilginin algılanma biçimleri farklı olsa da, kaynağının aynı olduğunu altını çizerek belirtmemiz gerekmektedir.

Bilginin algılanmasında tanıma, anlama, öğrenme ve buluşlar gibi konular zihin felsefesini ilgilendiren konulardır. Klasik dönem müslüman düşünürler bilginin algılanması konusunda genellikle insan zihninin, emrlerin belirlediği gerçeklikle (ki buna bazan faal akıl da demişlerdir) belli düzeylerde birleşmesi veya çakışması (=ittisâl) şeklinde özetlenebilecek bir anlayışı benimsemişlerdir ki bu, Kur'an'da bu konudaki kavram örgüsüne uymaktadır. Ancak bu konunun daha da dikkatli, ayrıntılı ve sistematik bir şekilde araştırılması gerekmektedir.